

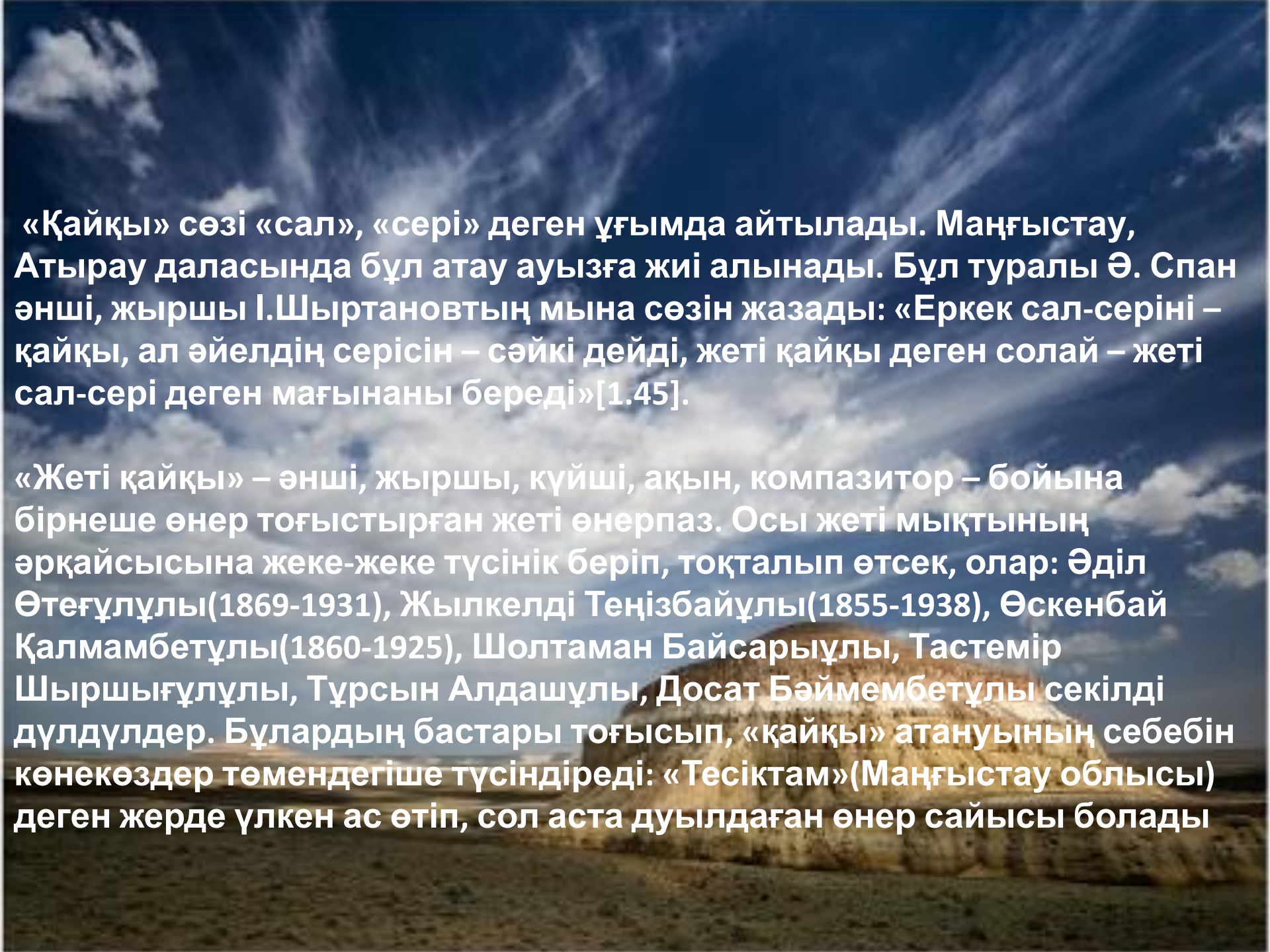
МАҢҒЫСТАУ

*Маңғыстаудың саздары,
әндері мен күйлері әрқашанда өзінің қайталанбастығымен және
көркемдігімен
ерекшеленген. Халықтың әнші-композиторлары, ұлы ақын-
жыраулар мен көптеген
басқа да ұлттық рухтың данышпандары арттарына өте бай
мұра қалдырды. Бұл мәдени
дәстүрлер біздің талантты замандастарымыздың
шығармашылығында да өз жалғасын
табуда*

“Адайдың жеті қайқысы” — 19 ғасырдың 2- жартысы мен 20 ғасырдың бас кезінде Маңқыстау түбегінде өмір сүрген халық өнерпаздары, сал-серілер.

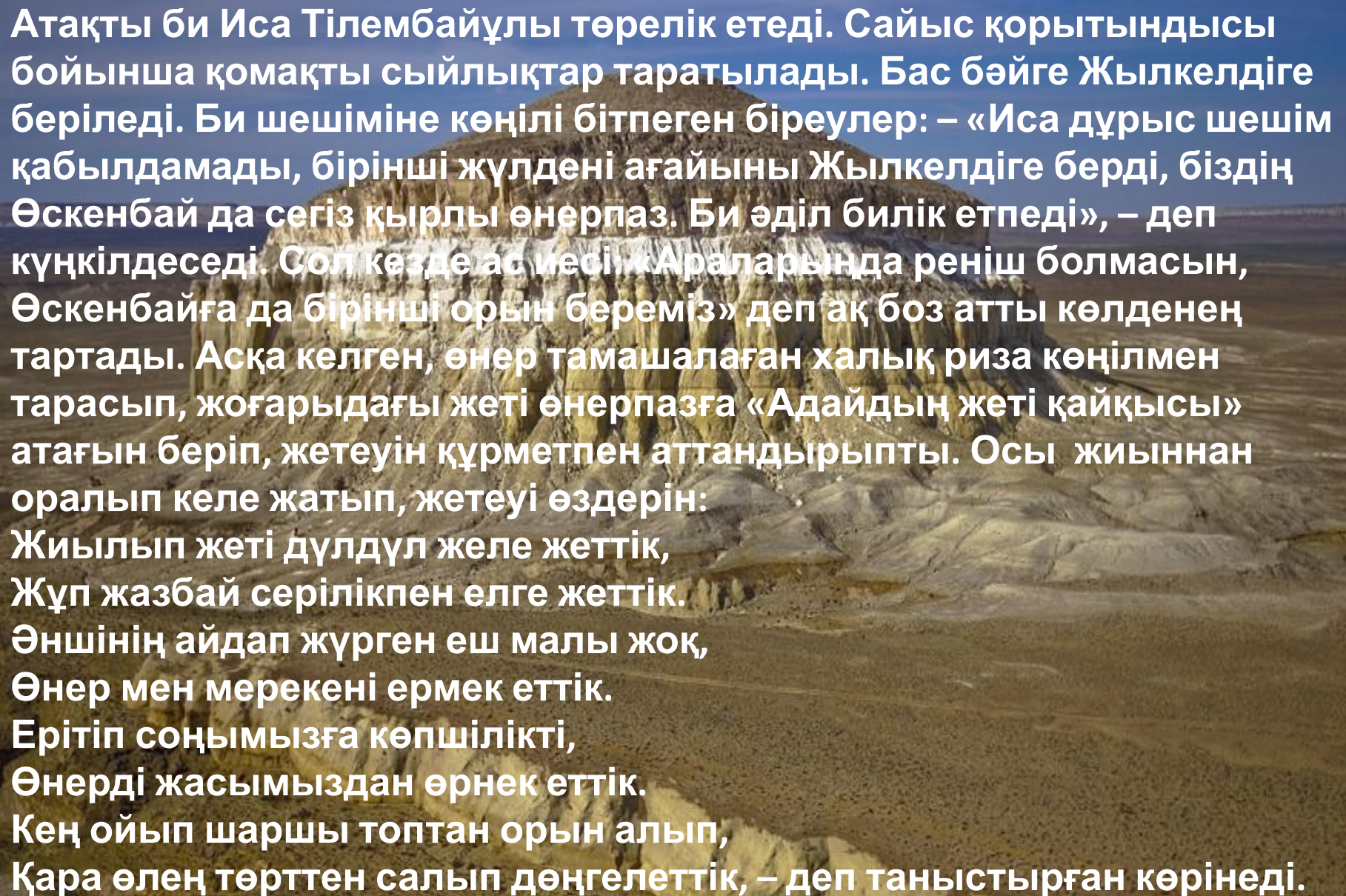
Олар: Өскенбай (күйші-домбырашы, әнші әрі жыршы), Тұрсын (әнші әрі күйші-домбырашы), Әділ (әнші әрі жыршы), Досат, Жылгелді, Тәстемір және Шолтаман (бәрі де әнші болған). Осы жеті өнерпаз жұбын жазбай бірге жүріп, Маңқыстау, Хиуа мен Хорезм аймағын, Жем мен Жайық бойын аралап, өнер көрсеткен. Ешкімге бас иемей, өздерін тәкаппар (қайқайып) ұстағандықтан ел ішінде “адайдың жеті қайқысы” атанып кеткен. Бұлардың ішінде Өскенбай шығармалары көбірек сақталған. Сонымен қатар Әділдің екі-үш әннен тұратын бір циклді “Жайма қоңыр” атты музыкалық шығармасы, Досаттың “Досат”, Жылгелдінің “Құнан нар”, Тәстемірдің “Маңқыстау”, Тұрсынның “Оймауыт”, Шолтаманның “Дәлейлім” (“Тал кеме”) дейтін әндері халық арасына кең тараған. “Адайдың жеті қайқысы.” әндерін біздің заманымызға Қ. Қонаршиев, И. Жұмабаев, Қ. Қалмағанбетов, Қ. Нұраханов сынды әншілер жеткізген. Кезінде “Адайдың жеті қайқысының” орындауында “Досат”, “Құнан нар” және “Оймауыт” әнін А.В. Затаевич нотаға түсіріп, “Қазақ халқының 1000 әні” (Орынбор, 1925) жинағында жариялаған.

“Адайдың жеті қайқысы” аталған сал-серілерден жеткен әндерді маңқыстаулық әншілер Қ. Домбаев, К. Тасболатов және І. Шыртанов өз

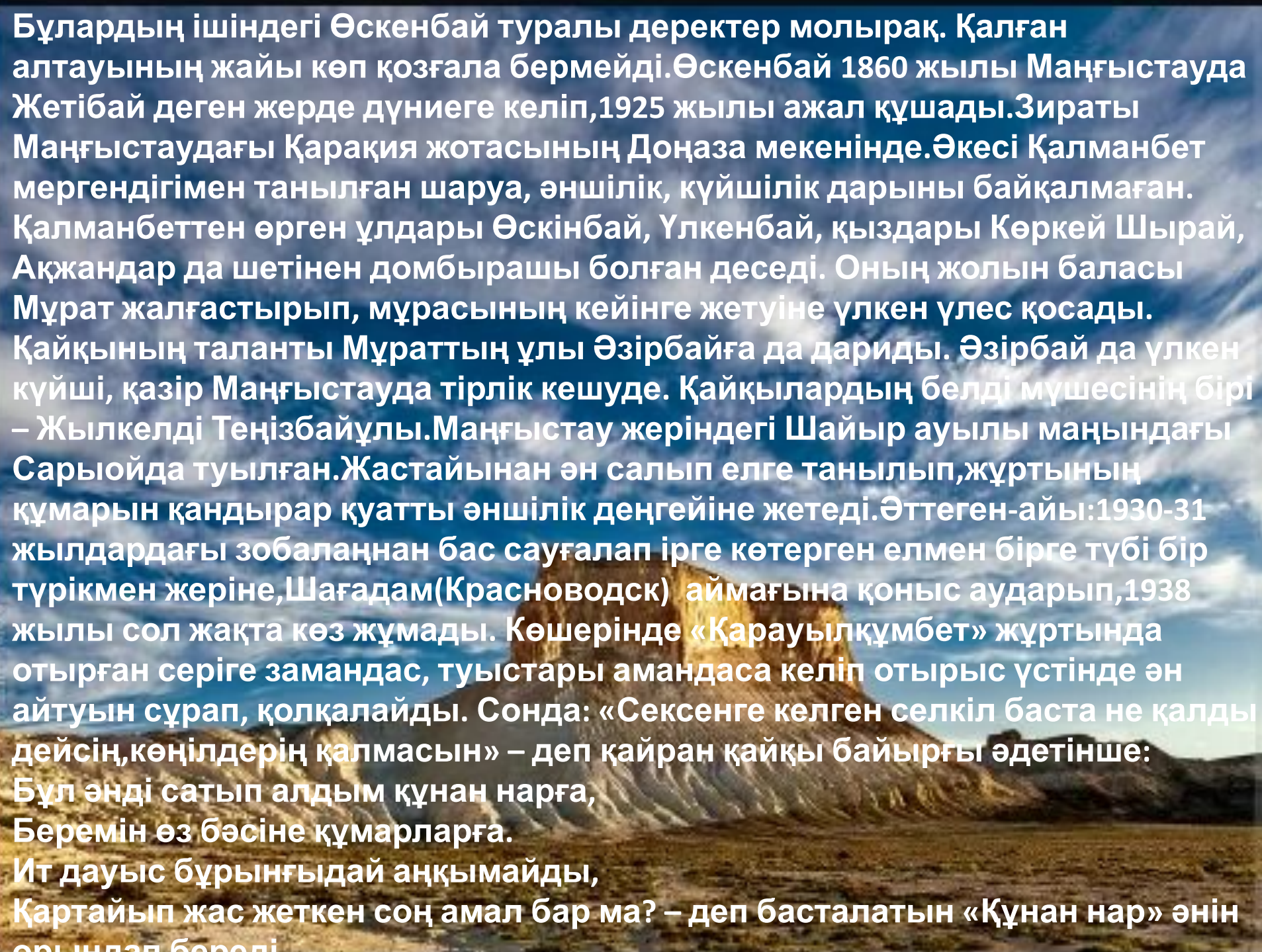
«Қайқы» сөзі «сал», «сері» деген ұғымда айтылады. Маңғыстау, Атырау даласында бұл атау ауызға жиі алынады. Бұл туралы Ә. Спан әнші, жыршы І.Шыртановтың мына сөзін жазады: «Еркек сал-серіні – қайқы, ал әйелдің серісін – сәйкі дейді, жеті қайқы деген солай – жеті сал-сері деген мағынаны береді»[1.45].

«Жеті қайқы» – әнші, жыршы, күйші, ақын, композитор – бойына бірнеше өнер тоғыстырған жеті өнерпаз. Осы жеті мықтының әрқайсысына жеке-жеке түсінік беріп, тоқталып өтсек, олар: Әділ Өтеғұлұлы(1869-1931), Жылкелді Теңізбайұлы(1855-1938), Өскенбай Қалмамбетұлы(1860-1925), Шолтаман Байсарыұлы, Тастемір Шыршығұлұлы, Тұрсын Алдашұлы, Досат Бәймембетұлы секілді дүлдүлдер. Бұлардың бастары тоғысып, «қайқы» атануының себебін көнекөздер төмендегіше түсіндіреді: «Тесіктам»(Маңғыстау облысы) деген жерде үлкен ас өтіп, сол аста дуылдаған өнер сайысы болады

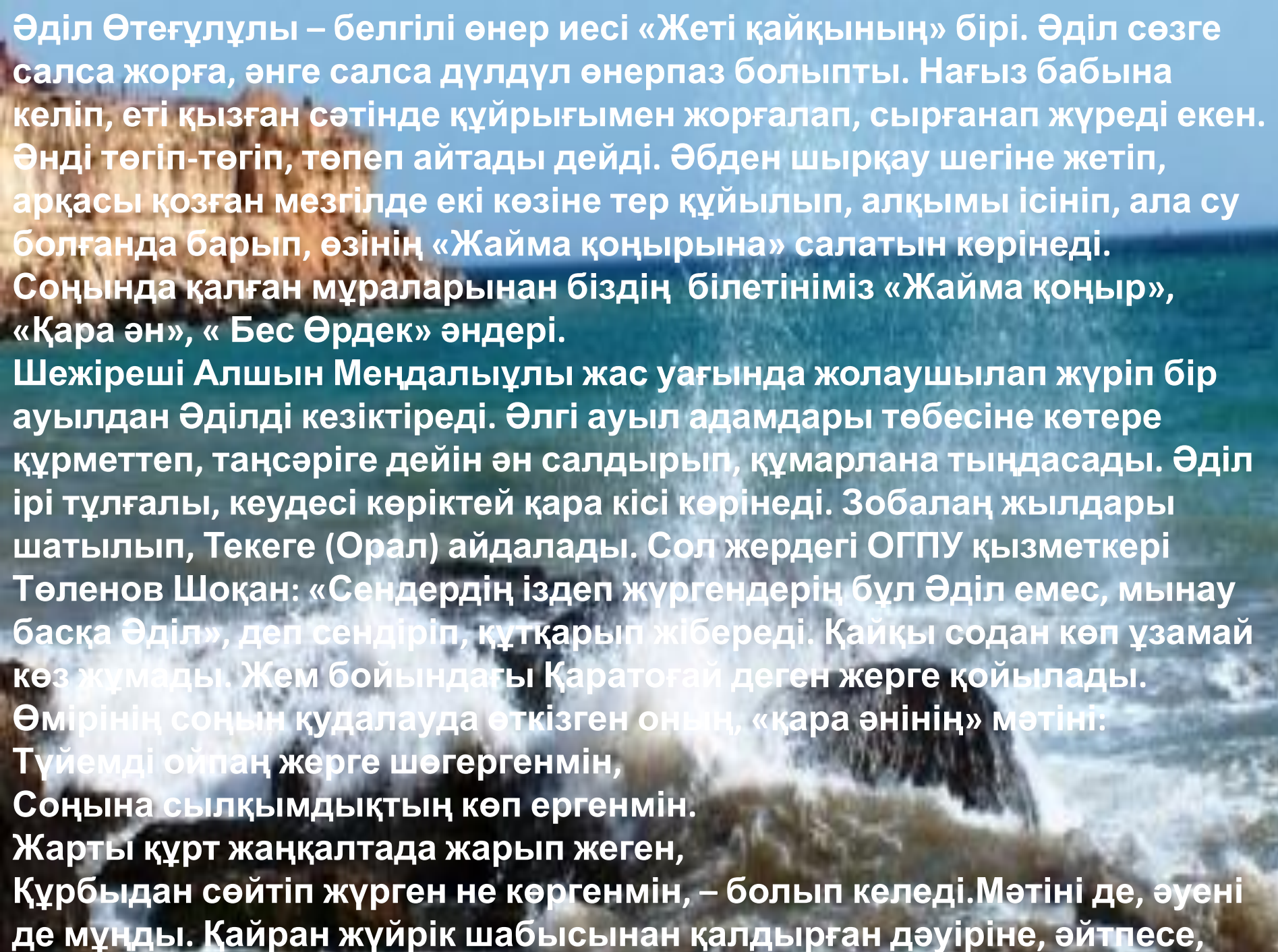

Атақты би Иса Тілембайұлы төрелік етеді. Сайыс қорытындысы бойынша қомақты сыйлықтар таратылады. Бас бәйге Жылкелдіге беріледі. Би шешіміне көңілі бітпеген біреулер: – «Иса дұрыс шешім қабылдамады, бірінші жүлдені ағайыны Жылкелдіге берді, біздің Өскенбай да сегіз қырлы өнерпаз. Би әділ билік етпеді», – деп күңкілдеседі. Сол кезде ас иесі «Араларында реніш болмасын, Өскенбайға да бірінші орын береміз» деп ақ боз атты көлденең тартады. Асқа келген, өнер тамашалаған халық риза көңілмен тарасып, жоғарыдағы жеті өнерпазға «Адайдың жеті қайқысы» атағын беріп, жетеуін құрметпен аттандырыпты. Осы жиыннан оралып келе жатып, жетеуі өздерін:

Жиылып жеті дүлдүл желе жеттік,
Жұп жазбай серілікпен елге жеттік.
Әншінің айдап жүрген еш малы жоқ,
Өнер мен мерекені ермек еттік.
Ерітіп соңымызға көпшілікті,
Өнерді жасымыздан өрнек еттік.
Кең ойып шаршы топтан орын алып,
Қара өлең төрттен салып дөңгелеттік, – деп таныстырған көрінеді.

A landscape photograph showing a large, weathered rock formation in the foreground, possibly a butte or mesa, under a blue sky with scattered white clouds. The ground is dry and brownish, suggesting an arid or semi-arid environment. The text is overlaid on the image in a white, sans-serif font.

Бұлардың ішіндегі Өскенбай туралы деректер молырақ. Қалған алтауының жайы көп қозғала бермейді. Өскенбай 1860 жылы Маңғыстауда Жетібай деген жерде дүниеге келіп, 1925 жылы ажал құшады. Зираты Маңғыстаудағы Қарақия жотасының Доңаза мекенінде. Әкесі Қалманбет мергендігімен танылған шаруа, әншілік, күйшілік дарыны байқалмаған. Қалманбеттен өрген ұлдары Өскінбай, Үлкенбай, қыздары Көркей Шырай, Ақжандар да шетінен домбырашы болған деседі. Оның жолын баласы Мұрат жалғастырып, мұрасының кейінге жетуіне үлкен үлес қосады. Қайқының таланты Мұраттың ұлы Әзірбайға да дариды. Әзірбай да үлкен күйші, қазір Маңғыстауда тірлік кешуде. Қайқылардың белді мүшесінің бірі – Жылкелді Теңізбайұлы. Маңғыстау жеріндегі Шайыр ауылы маңындағы Сарыойда туылған. Жастайынан ән салып елге танылып, жұртының құмарын қандыра қуатты әншілік деңгейіне жетеді. Өттеген-айы: 1930-31 жылдардағы зобалаңнан бас сауғалап ірге көтерген елмен бірге түбі бір түрікмен жеріне, Шағадам (Красноводск) аймағына қоныс аударып, 1938 жылы сол жақта көз жұмады. Көшерінде «Қарауылқұмбет» жұртында отырған серіге замандас, туыстары амандаса келіп отырыс үстінде ән айтуын сұрап, қолқалайды. Сонда: «Сексенге келген селкіл баста не қалды дейсің, көңілдерің қалмасын» – деп қайран қайқы байырғы әдетінше: Бұл әнді сатып алдым құнан нарға, Беремін өз бәсіне құмарларға. Ит дауыс бұрынғыдай аңқымайды, Қартайып жас жеткен соң амал бар ма? – деп басталатын «Құнан нар» әнін орындай береді

Әділ Өтеғұлұлы – белгілі өнер иесі «Жеті қайқының» бірі. Әділ сөзге салса жорға, әнге салса дүлдүл өнерпаз болыпты. Нағыз бабына келіп, еті қызған сәтінде құйрығымен жорғалап, сырғанап жүреді екен. Әнді төгіп-төгіп, төпеп айтады дейді. Әбден шырқау шегіне жетіп, арқасы қозған мезгілде екі көзіне тер құйылып, алқымы ісініп, ала су болғанда барып, өзінің «Жайма қоңырына» салатын көрінеді. Соңында қалған мұраларынан біздің білетініміз «Жайма қоңыр», «Қара ән», «Бес Өрдек» әндері.

Шежіреші Алшын Меңдалыұлы жас уағында жолаушылап жүріп бір ауылдан Әділді кезіктіреді. Әлгі ауыл адамдары төбесіне көтере құрметтеп, таңсәріге дейін ән салдырып, құмарлана тыңдасады. Әділ ірі тұлғалы, кеудесі көріктей қара кісі көрінеді. Зобалаң жылдары шатылып, Текеге (Орал) айдалады. Сол жердегі ОГПУ қызметкері Төленов Шоқан: «Сендердің іздеп жүргендерің бұл Әділ емес, мынау басқа Әділ», деп сендіріп, құтқарып жібереді. Қайқы содан көп ұзамай көз жұмады. Жем бойындағы Қаратогай деген жерге қойылады. Өмірінің соңын қудалауда өткізген оның, «қара әнінің» мәтіні:

Түйемді ойпаң жерге шөгергенмін,
Соңына сылқымдықтың көп ергенмін.
Жарты құрт жаңқалтада жарып жеген,
Құрбыдан сөйтіп жүрген не көргенмін, – болып келеді. Мәтіні де, әуені де мұңды. Қайран жүйрік шабысынан қалдырған дәуіріне, әйтпесе,

Өнерімен қатар желген жетеудің бірі – Тұрсын Алдашұлы. «Ел ішінде «Адайдың ілме қағысы» деген домбыра қағысымен бірге, «Тұрсын қағыс» деген де қағыс түрі бар», – деп жазады Абыл Келімбердиев.

Өнердің өзенінен жүзіп өттім,

Халқының өкпесі жоқ бұл Тұрсынға, – деп шалқыған қайқының қадірі биік кеткен.

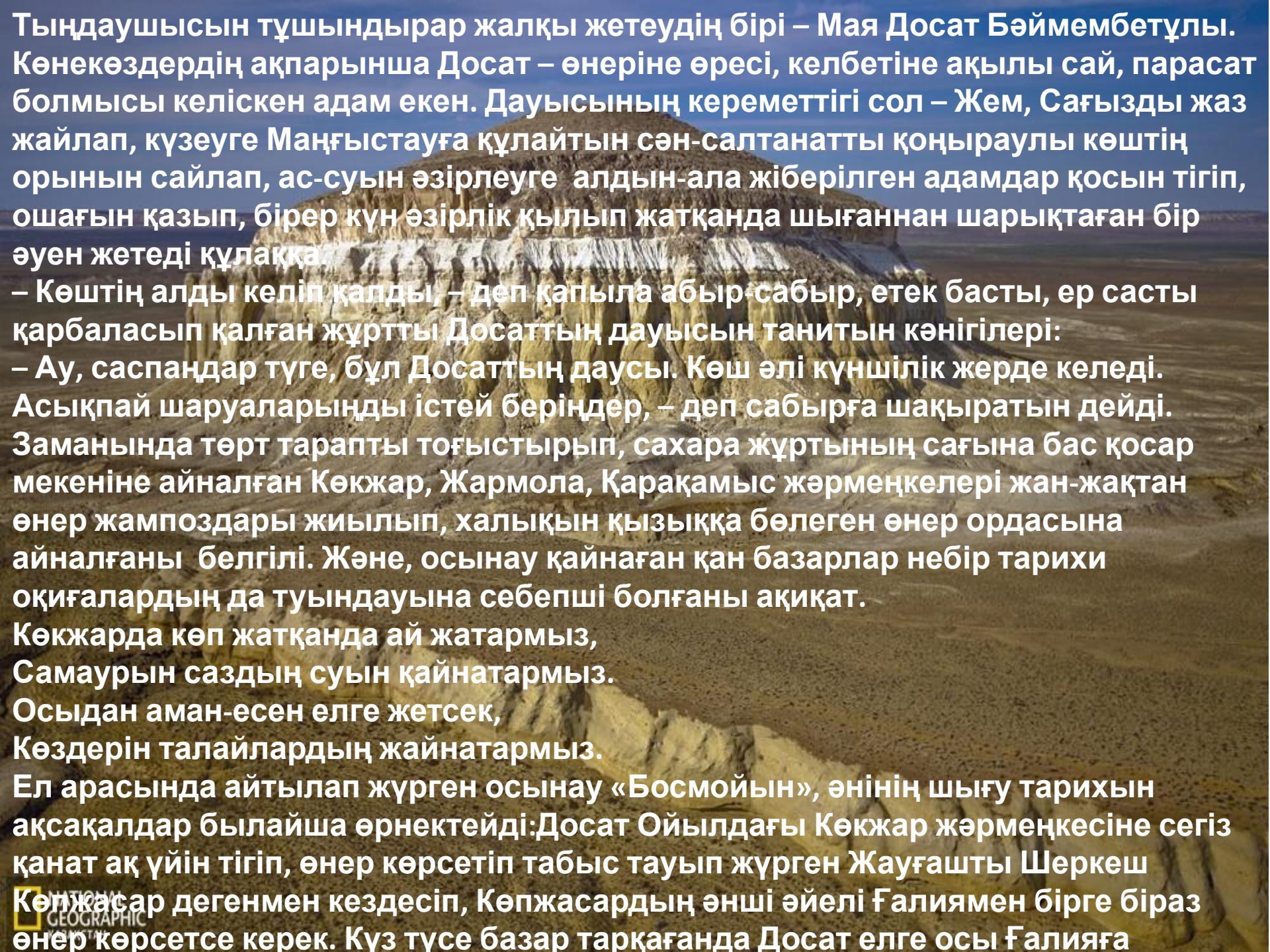
Қарақамыс, Көкжар жәрмеңкелеріне базаршылап көп табан тіреген. Өнер сайыстарына түсіп даңқы аспандаған. «Көл Қайнар», «Оймауыт», «Тасастау» сынды әндері кең тараған. Асқан дарынының арқасында асқақтаған дүлдүлдің ғұмырының соңы сергелдеңмен өткен. 1930-31 жылдары басталған зобалаңда ұсталып, хабарсыз кеткен.

Қайқылар құрамының бірі – Шолтаман Байсарыұлының да атақ-даңқы алысқа тараған. Оның кең тынысты әнші екендігін дәлелдейтін деректер баршылық. Шолтаманның ауылы Маңғыстаудағы Мастөк маңында отырса керек. Ол кезгі серілердің ел аралай бір шыққанда айлап кететіні белгілі. Ұлының осындай ұзақ сапарынан оралуын күтіп жүрген үйдегі анасы таңсәріде талып жеткен ән сазын естіп: «Шолтаманның даусы болар ма?», – деп ойлап қояды. Ана жүрегі алдасын ба, кешқұрым Шолтаман да жетеді. «Жарығым, таңертеңгі естілген ән сенің айтқан әнің бе, қай жерде келе жатып айтып едің?» – деп сұрайды қайран ана. «Ат үсті, жол соқты болып зерігіп кеткен соң Қаратүйенің құлауында айтқан едім» – деп жауап қатыпты баласы. Ал Қаратүйе мен Мастөк арасы қазіргі өлшеммен елу шақырымдай жер екен.

Шолтаманның жүзге тарта әні бар көрінеді, Шығармаларынан қолымызға түскені: «Барады ауылым көшіп «Көлтабанға». Салайын «Сарыөзенге» Шолтаманға, – деп басталатын «Сарыөзен» әні мен «Талкеме» әні.

Қайқылардың қатарында Жаманадай Тастемір Шыршығұлұлы да бар. Аты айтып тұрғандай Тастемір әйгілі «бес жүйріктің» бірі – Нұрым Шыршығұлұлының інісі.

Қарікүлдік қарттардан бұл дүлдүлдердің туыстығы туралы екі ұшты пікірлер

Тыңдаушысын тұшындырар жалқы жетеудің бірі – Мая Досат Бәймембетұлы. Көнекөздердің ақпарынша Досат – өнеріне өресі, келбетіне ақылы сай, парасат болмысы келіскен адам екен. Дауысының кереметтігі сол – Жем, Сағызды жаз жайлап, күзеуге Маңғыстауға құлайтын сән-салтанатты қоңыраулы көштің орынын сайлап, ас-суын әзірлеуге алдын-ала жіберілген адамдар қосын тігіп, ошағын қазып, бірер күн әзірлік қылып жатқанда шығаннан шарықтаған бір әуен жетеді құлаққа.

– Көштің алды келіп қалды, – деп қапыла абыр-сабыр, етек басты, ер састы қарбаласып қалған жұртты Досаттың дауысын танитын кәнігілері:

– Ау, саспаңдар түге, бұл Досаттың даусы. Көш әлі күншілік жерде келеді.

Асықпай шаруаларыңды істей беріндер, – деп сабырға шақыратын дейді.

Заманында төрт тарапты тоғыстырып, сахара жұртының сағына бас қосар мекеніне айналған Көкжар, Жармола, Қарақамыс жәрмеңкелері жан-жақтан өнер жампоздары жиылып, халықын қызыққа бөлеген өнер ордасына айналғаны белгілі. Және, осынау қайнаған қан базарлар небір тарихи оқиғалардың да туындауына себепші болғаны ақиқат.

Көкжарда көп жатқанда ай жатармыз,

Самаурын саздың суын қайнатармыз.

Осыдан аман-есен елге жетсек,

Көздерін талайлардың жайнатармыз.

Ел арасында айтылап жүрген осынау «Босмойын», әнінің шығу тарихын

ақсақалдар былайша өрнектейді: Досат Ойылдағы Көкжар жәрмеңкесіне сегіз қанат ақ үйін тігіп, өнер көрсетіп табыс тауып жүрген Жауғашты Шеркеш

Көпжасар дегенмен кездесіп, Көпжасардың әнші әйелі Ғалиямен бірге біраз өнер көрсетсе керек. Күз түсе базар тарқағанда Досат елге осы Ғалияға

